

تاملی بر ظرفیت‌ها، موانع و محدودیت دادرسی اداری آنلاین

(تاریخ دریافت ۱۴۰۴/۰۵/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۴/۰۶/۰۳)

مریم سیفی

چکیده

دادرسی آنلاین اداری یکی از مسائل مهم حال حاضر در روند دادرسی اداری است. امروزه با تکنولوژی‌های مهم الکترونیکی دادرسی اداری به صورت مجازی یا آنلاین در نظر دارد رسیدگی شود. و از حالت سنتی خود فاصله بگیرد در این مقاله در نظر داریم فرایندهای حاکم به دادرسی آنلاین در دادرسی اداری را بررسی نماییم. دادرسی الکترونیکی یا دادرسی آنلاین در جریان دعوای اداری دارای مزایا و محاسنی است که می‌تواند دادرسی را تسریع و تشهیل نماید و به طریق اولی حقوق افراد زودتر محقق گردد. از جمله حوزه‌هایی که دادرسی آنلاین به آن می‌پردازد ابلاغ الکترونیک، امضای الکترونیک و آنلاین بودن دادرسی می‌باشد که محورهای اصلی بحث می‌باشد. در انتها نیز ما به بررسی چالش‌های حاکم به دادرسی الکترونیکی یا آنلاین که در روند دادرسی یا قبل دادرسی با آن مواجه است خواهیم پرداخت.

واژگان کلیدی: دادرسی، دادرسی اداری، دادرسی سنتی، آثار دادرسی آنلاین اداری

مقدمه

پیشرفت دانش فناوری اطلاعات و ارتباطات و ورود آن به عرصه تعاملات دولت منجر به شکل‌گیری مفهوم دولت الکترونیک شده است. در این راستا دستگاه قضا به دلیل جایگاهش در تحقق، حفظ و ترویج حقوق بشر و همچنین به دلیل داشتن موقعیتی که، امکان نقض حقوق شهروندان وجود دارد، اهمیت ویژه‌ای دارد. قوه قضاییه به عنوان یکی از مهم‌ترین سه قوه محرکه هر کشور، دارای وظایفی هست که انتظاراتی از آن برای برآورده نمودن نیازهای خود دارند. این مخاطبان، یعنی آحاد مردم چه آنهایی که در یک پرونده قضایی به صورت بالفعل یا مستقیم درگیر می‌باشند یا آنهایی که از نتایج تصمیمات این دستگاه متأثر می‌باشند (چه در دادگاه پرونده داشته باشند یا نه) انتظار بهترین عملکرد را از دادگاه‌ها در ورنه دادرسی دارند.

۱-۱- مفاهیم

۱-۱-۱- دادرسی آنلاین

در تعریف دادرسی آنلاین یا الکترونیکی بین تعاریف اختلاف‌های وجود دارد در یک تعریف می‌توان دادرسی الکترونیک را استفاده از ابزارهای الکترونیکی و مجازی در روند دادرسی قضایی تعریف نمود.

۱-۲-۱- اولین دادگاه الکترونیکی ایرانی

مهر ۱۳۸۴ و پس از پایان فعالیت آزمایشی این طرح و مستقل شدن مجتمع عدالت، این مجتمع به عنوان نخستین دادگاه مدنی الکترونیکی فعالیت خود را به صورت کاملاً مکانیزه آغاز کرد. پس از راه اندازی دادگاه مدنی الکترونیکی، دادرسی قم نخستین دادرسی کیفری کشور بود

که در بهمن ۱۳۸۴ برای این منظور انتخاب شد. از آن جایی که این پروژه از نخستین طرح‌های الکترونیکی در قوه قضایی محسوب می‌شود، (بختیاروند، ۱۳۸۵: ۲۰۱) شاید بتوان آن را یکی از گران‌ترین پروژه‌های فناوری اطلاعات در کشور دانست. این طور که برخی اسناد و مدارک منتشر شده نشان می‌دهد، در آغاز ۵۳ میلیارد و ۷۰۰ میلیون ریال از سوی طرح توسعه کاربری فناوری اطلاعات (تکفا) برای پروژه دادگاه الکترونیکی پیش بینی شد و در سال‌های اخیر کارشناسان تسهیلاتی را برای تامین تجهیزات این طرح اختصاص دادند. طراحی نرم افزار این پروژه در نخستین بهره برداری نزدیک به ۱۰ میلیارد ریال هزینه داشته و به تبعان، بقیه بودجه‌های پیش بینی شده صرف تهیه شبکه‌های LAN و VPN برای آن نهاد در سطح کشور خواهد شد. وضعیت کنونی در حالی که پروژه دادگاه الکترونیکی و تکمیل آن در داخل کشور همچنان دنبال می‌شود، رئیس سازمان قضایی نیروهای مسلح چندی پیش اعلام کرد که طرح گسترش دادرسی آنلاینی که سال گذشته فقط در تهران دنبال شده بود، طی سال جاری در هستان‌های کشور گسترش می‌یابد. (بختیاروند، ۱۳۸۵: ۲۱۲) قوه قضاییه هم اکنون برنامه‌های سالانه خود در هستان‌ها را به صورت الکترونیکی ارسال می‌کند. (کروبی، ۱۳۸۴: ۱۸۸) در طرح توسعه قضایی، ۹ مؤلفه مهم مدنظر قرار گرفته است که توسعه نهادهای شبه قضایی، توسعه منابع انسانی، توسعه قوانین و مقررات و توسعه هستاندادهای ارزیابی در فناوری اطلاعات بخشی از این مؤلفه‌ها به شمار می‌رود. در حال حاضر ۲۷ رشته جدید در قوه قضاییه در زمینه علوم حقوقی و قضا در کشور ایجاد شده است. باید توجه داشت که با نصب سامانه سیستم مدیریت مجازی در دستگاه قضایی، نظارت قضات در شعب افزایش می‌یابد و از میزان تخلفات در دستگاه قضایی کاسته می‌شود. هم اکنون نصب شبکه‌های LAN و WAN در جهت هستاندسازی و توسعه اطلاعات و ارتباطات در دستگاه قضایی انجام شده است و تاکنون در

بسیاری از مجتمع‌های قضایی کشور شبکه WAN نصب و راه اندازی شده هست. (اهنی،

۱۳۸۴: ۷۰)

۲- چالش‌های زیر بنایی دادرسی آنلاین اداری

در این قسمت به بررسی چالش‌های موجود در دادرسی آنلاین اشاره خواهیم نمود.

۲-۱- نبود بستر لازم از نظر فیزیکی

با کمی تامل در میابیم که قانون این دادرسی کیفری جدید شالوده قانون ۱۲۹۰ می باشد که بعد از ازمون و خطاهای بسیاری که در زمینه این دادرسی کیفری بعد از انقلاب در ایران انجام شده مورد تصویب قرار گرفته و در حال حاضر مراحل اجرایی خود را طی میکند. که این تغییرات و ازمون خطاهای متعدد لطمات زیادی به دستگاه قضایی و حق دفاع مردم وارد کرده هست. مهم ترین چالش اجرایی پیش روی دادرسی آنلاین در قانون جدید این دادرسی کیفری، فراهم نبودن بستر لازم برای اجرای این قانون هست. (صنایعی، ۱۳۸۱: ۳۵۴) علاوه بر کهنستی‌های مادی و اداری و کمبود امکانات و نیروی انسانی کافی در قوه قضاییه، زیر ساختهای فرهنگی و آموزشی لازم برای اجرای این دستور جدید قانون این دادرسی کیفری تدارک دیده شده و دست اندرکاران عدالت کیفری اعم از ضابطین و مقامات قضایی بر مبنای عرفی که در طول سالیان متمادی بر نحوه تعقیب و تحقیق متهمین حاکم بوده هست به راحتی تن به اجرای مفاد این قانون نخواهد داد و در مواردی باید شاهد آن باشیم که موادی از این قانون در آینده به مواد قانونی متروک تبدیل شوند. بالاخص اینکه در تبصره ماده ۴۵۵ قانون جدید نیز مقرر شده (عدم رعایت تشریفات دادرسی موجب نقض رای نیست مگر آنکه تشریفات مذکور

به درجه‌ای از اهمیت باشد که موجب بی‌اعتباری رای شود) بنابراین تشریفات این دادرسی کیفری خیلی هم، از نظر قانون‌گذار مهم نبوده والا عدم رعایت آن باید منتهی به نقض رای میشد. (ویسی - موحدی، ۱۳۸۰: ۶۱) یکی از موادی که به لحاظ عدم بستر سازی مناسب و کمبود امکانات زیر ساختی لازم ممکن هست مورد بی توجهی قرار گیرد اجرایی نشود. تجویز استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی جهت انجام امور دادرسی آنلاینی هست که قانون‌گذار در ماده ۱۷۵ ق.ا.د.ک. جدید به این مهم پرداخته و اذعان می‌دارد (استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی از قبیل پیام‌نگار (ایمیل)، ارتباط تصویری از راه دور، نمابر و تلفن، برای طرح شکایت یا دعوی، ارجاع پرونده، احضار متهم، ابلاغ اوراق قضایی و همچنین نیابت قضایی با رعایت مقررات راجع به دادرسی آنلاینی بلامانع هست. (محمدیانی، ۱۳۹۲: ۳۰۱) بنابراین عدم بستر سازی مناسب چه از بعد فرهنگی و چه از بعد امکانات و تجهیزات مناسب می‌تواند یکی از مهمترین عوامل در به ثمر نرسیدن و عدم اجرا یا اجرای ضعیف این ماده قانونی شود. که برای پیاده سازی نیازمند قرار گیری در پیکره فضای مجازی و ارتباطات الکترونیکی می‌باشد. همانگونه که می‌دانید در حال حاضر نیز برخی از نقاط کشور از نعمت برخوردار از امکانات و تجهیزات ارتباطاتی جدید همچون تلفن و نمابر و دنیای مجازی و اینترنت محروم هستند پس این گروه از جامعه از طیف برخورداران از این طرح محروم هستند این در حالی هست که همانگونه که قانون برای تمام مردم وضع میشود امکان بهره‌مندی و رعایت آن نیز بایستی برای تمام مردم بطور یکسان فراهم باشد.

۲-۲- عدم آموزش پرسنل در دادرسی اداری

در این بخش می توان از دودید متفاوت به مقوله آموزش توجه کرد، یکی از ابعاد، آموزش ماموران وضابطین دستگاه های قضایی در جهت بهره مندی از تکنولوژی برای سرعت بخشیدن به بهبود و کیفیت اجرای وظایف محوله به آنان و از بعد دیگر نیز باید به آموزش همگانی در جهت آگاه سازی و یادگیری بهره مندی از فناوریهای روز در جهت کسب اطلاعات و برقراری ارتباطات توجه شود. آنچه که در دنیای امروز در حال رشد و پیشرفت هست امکان دسترسی به اطلاعات و برقراری ارتباطات با سرعت بالا و در محدوده زمانی کوتاه مدت هست. (قاسم زاده، ۱۳۸۲: ۳۸) عدم آشنایی و اطلاع کافی مردم از نحوه عملکرد تکنولوژی های جدید بزرگترین چالش بر سر راه اجرای دادرسی آنلاین هست. حتی با وجود تصویب قانون دادرسی آنلاین و اتمام قانون گذاران در آن بر مساله آموزش ماموران اجرایی مرتبط، هنوز هم مساله آموزش با چالش های فراوانی روبروست که عدم تمایل ماموران به تغییر روند عملکرد اجرایی خود و همچنین وقت گیر و هزینه بر بودن مساله آموزش بر مشکلات اجرایی شدن ماده ۱۷۵ ق.ا.د.ک. میافزاید. همچنین در روند اجرایی شدن مفاد ماده ۱۷۵ ق.ا.د.ک. علاوه بر آموزش کارکنان قوه قضاییه، آموزش همگانی از جایگاه ویژه و ممتازی برخوردار هست. زیرا بیسودی مردم نسبت به برقراری ارتباط با دنیای اطلاعات و ارتباطات جدید از میزان سودمندی این طرح میکاهد.

۲-۳- عدم امنیت در روند دادرسی آنلاین اداری

آنچه را که در دنیای الکترونیک و مخابرات رد و بدل می‌شود، داده‌هایی هست که به صورت دیجیتال یا آنالوگ در بین خطوط ارتباطی مبادله می‌شوند. آنچه را که در دنیای تبادلات داده‌ها از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار هست بحث امنیت می‌باشد.

این بحث انچنان مهم و حیاتی هست که قانون‌گذار در تدوین قانون دادرسی آنلاین چند ماده از این قانون را به این موضوع اختصاص داده هست و برای متخلفین نیز مجازاتهایی را در نظر گرفته هست. (دژپسند، ۱۳۸۲: ۱۸۹)

مقوله امنیت در برخی از بخشهای حاکمیتی از جایگاه مهمتری برخوردار هست. یکی از این بخش‌ها سازمانهای مهم، قوه قضاییه می‌باشد. اطلاعات رد و بدل شده مابین محاکم قضایی و طرفین دعوی در برخی موارد میتواند با حیثیت و ابروی افراد رابطه‌ای تنگاتنگ داشته باشد و به خاطر اهمیت این مقوله حفظ این اطلاعات اهمیت دوچندان پیدا می‌کند. بنابر این بی‌توجهی به روند تبادل اطلاعات در فضای مجازی از طریق سامانه‌های مخابراتی و رایانه‌ای می‌تواند باعث لطمات جبران ناپذیری چه از حیث روحی و چه از حیث مادی برای طرفین دعوی و حتی قوه قضاییه و خود دولت باشد.

۲-۴- زمان بر بودن در صورت عدم استفاده درست در روند دادرسی آنلاین

اداری

اگرچه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای باعث سهولت و سرعت بخشیدن به روند رسیدگی به پرونده‌های قضایی خواهد شد. اما برخی از موارد همچون لزوم آموزش و همچنین ایجاد

بسترهای مناسب واز همه مهمتر وابسته بودن ماده ۱۷۵ ق.ا.د.ک. به لزوم تصویب این نامه اجرایی باعث می شود که بسیار زمان بر بوده و زمان امادگی آن برای اجرا بسیار طولانی باشد. (رضایی نژاد، ۱۳۹۱: ۱۲۱) در قانون جدید اجرای برخی از مواد نیازمند تهیه این نامه‌هایی هست که تهیه و تدوین برخی از آنها به خود وزارت دادگستری محول گردیده که مسلماً به دلیل آشنایی این وزارت خانه با مفاد قانونی نسبت به سایر سازمانها ووزارت خانه‌ها به زمان کمتری جهت تدوین و تمیز نیازمندند، اما برخی از این نامه‌ها به دلیل نیاز به حضور و مشاوره کارشناسان خبره و نهادهای مرتبط به سازمانهایی غیر از سازمانهای قضایی همچون وزارت دادگستری محول گردیده که اگر این نامه‌های تهیه شده توسط آنها بخواهند منطبق با قانون باشند بسیار زمان بر خواهند بود. که این امر باعث می شود بخشی از قانون که اجرای آن مستلزم تصویب این نامه اجرایی هست، عملاً غیر قابل اجرا باقی بماند. (کروبی، ۱۳۸۴: ۴۱۳)

۲-۵- ابلاغ قانونی

ابلاغ در لغت به معنی رساندن، ایصال و گذراندن آمده هست. معنای اصطلاحی ابلاغ از معنای لغوی آن دور نمانده و میتوان آن را چنین بیان داشت که ابلاغ، مطلع ساختن طرف دعوی از اوراقی هست که مراجع قضایی آنها را صادر میکند و یا به درخواهست یکی از طرفین دعوی، به عبارت دیگر ابلاغ در اصطلاح مطلع ساختن مخاطب از مفاد اوراق قضایی طبق تشریفات قانونی میباشد.

بر اساس قانون ا.د.م. ابلاغ به دو قسم تقسیم شده هست که اگر ابلاغ اوراق قضایی به شخص خواننده دعوی که خواهان او را مشخص و معین کرده تسلیم شود. ابلاغ واقعی هست و اگر ابلاغ

اوراق قضایی به طریق فوق ممکن نباشد. وبه اشخاص دیگری که طبق قانون مشخص شده تسلیم شود. ابلاغ قانونی محسوب میگردد. (معین، ۱۳۷۶: ۱۲۳۲).

حال این سؤال مطرح هست که آیا ابلاغ اوراق قضایی از طریق سیستم‌های الکترونیکی و مخابراتی ابلاغ قانونی هست یا ابلاغ واقعی.

و پاسخ این سؤال زمانی اهمیت بیشتری پیدا میکند که بر اساس تبصره ماده ۱۷۹ در صورتی که احضاریه، ابلاغ قانونی شده باشد و و بازپرس احتمال دهد که متهم از احضاریه مطلع نباشد اگر نوع ابلاغ از طریق سامانه‌های مخابراتی را ابلاغ واقعی بدانیم متهم دیگر حق هیچگونه اعتراض را نخواهد داشت و اگر ابلاغ را از نوع ابلاغ قانونی بدانیم متهم برای یک بار عذر موجه برای عدم حضور خواهد داشت. (ویسی - موحدی، ۱۳۸۰: ۱۴۸)

همانگونه که قبلاً گفته شده است استفاده از سامانه‌های مخابراتی به دلیل عدم بستر سازی مناسب در همه جای کشور امکان پذیر نیست. پس تعیین نوع ابلاغ در مواردی که ابلاغ از طریق سامانه‌های ارتباطی و مخابراتی انجام میشود بسیار حائز اهمیت هست. همچنین آنچه از مواد قانونی راجع به ابلاغ احضاریه‌ها بر میآید. منظور قانون گذار ابلاغ واقعی هست نه ابلاغ قانونی و متهم حق هیچگونه اعتراضی را نخواهد داشت و این خود مشکل و چالشی در جهت اجرایی ساختن بوده و نیاز به بازسازی مجدد توسط مسئولین مربوطه را و میدارد.

۲-۶- اجباری یا اختیاری بودن

از آنجا که پذیرش دادرسی آنلاین اولاً هزینه‌هایی را برای افراد همراه دارد و ثانیاً بستگی به میزان آگاهی فرد از نحوه کارکرد این نوع دادرسی دارد شاید در برخی موارد تحمیل یک

جانبه این نوع دادرسی بر تمام افراد کار درستی نباشد و از انجایی که در موضوعات کیفری چون جنبه‌ی عمومی قضیه قوی‌تر هست نمیتوان این نوع دادرسی را اختیاری دانست یعنی نمی‌توان از طرفین دعوا سؤال نمود که قواعد دادرسی آنلاینی بر آنها حاکم شود یا دادرسی سنتی. (زرکلام، ۱۳۸۲:۲۱)

۳- ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی در دادرسی اداری

۳-۱ ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی مطمئن در دادرسی اداری

ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیک، داده پیام مطمئن را غیر قابل انکار و تردید می‌داند، با توجه به آنکه این ویژگی از آثار اسناد رسمی است، این سوال به ذهن می‌رسد که آیا قانونگذار، قصد دارد دلیل مطمئن را به عنوان جایگزینی برای اسناد رسمی بپذیرد یعنی آیا سایر آثار قانونی که برای اسناد رسمی وجود دارد در مورد دلیل مطمئن هم جاری می‌شود. برخی به این سوال پاسخ مثبت می‌دهند و سند مطمئن را جایگزین برای سند رسمی می‌دانند، ایشان برای اثبات نظر خود چنین استدلال می‌کنند:

۱- مهمترین اثر سند رسمی، عدم قابلیت انکار و تردید است که دلیل مطمئن از این کارکرد برخوردار است، به موجب ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیک نمی‌توان ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۱).

۲- ماده ۴۲ قانون تجارت الکترونیک، برخی موارد را از شمول مقررات تحت پوشش قانون مستثنی کرده است، که یکی از این موارد معاملات راجع به فروش اموال غیر منقول یا حقوق مالکیت ناشی از اموال غیر منقول بجز اجاره است (بند ب ماده ۴۲)، با توجه به آنکه فقط این

موارد از شمول قانون خارج شده می‌توان گفت سایر مواردی که در این ماده استثنا نشده‌اند مثل عقد اجاره، صلح، تنظیم هبه نامه و شرکتنامه را می‌توان به موجب یک سند الکترونیکی مطمئن اثبات کرد. (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۱).

۳- علت اعتبار بخشیدن به سند رسمی توسط قانونگذار آن است که این نوع سند، در حضور مقامات دفاتر اسناد رسمی منعقد می‌شود و صاحبان این دفاتر مکلفند هویت و اهلیت تنظیم کنندگان سند را احراز کنند، به همین جهت از صحت انعقاد عقد و تنظیم سند، اطمینان حاصل می‌شود، اسناد الکترونیکی مطمئن نیز دارای امضای دیجیتالی هستند که مرجع صدور گواهی، آنها را صادر کرده است و دفاتر ثبت نام گواهی الکترونیکی بر اساس بند ب م ۱۳ آیین نامه اجرایی مصوب ۱۳۸۶/۶/۱۱ موظفند که مرجع صدور گواهی، آنها را صادر کرده است هویت متقاضیان گواهی امضاء و مدارک آنها را تصدیق کرده از اهلیت آنها اطمینان حاصل کنند، بنابراین، احراز هویت و اهلیت تنظیم کنندگان سند رسمی که یکی از وظایف اصلی دفاتر اسناد رسمی است، از سوی مراکز صدور گواهی الکترونیکی نیز انجام می‌شود (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۲).

با توجه به استدلال فوق عده ای معتقدند سند مطمئن می‌تواند جایگزینی برای سند رسمی باشد و از تمام آثار سند رسمی برخوردار شود در حالی که این نظر صحیح نیست، زیرا:

۱- سند رسمی در قانون تعریف خاصی دارد، ماده ۱۲۸۷ قانون مدنی، مقرر کرده است در اداره ثبت اسناد و املاک یا دفاتر اسناد رسمی یا نزد سایر مأمورین رسمی در حدود صلاحیت آنها بر طبق مقررات اسنادی که قانونی تنظیم شده باشند، رسمی است. اسنادی که بدون رعایت شرایط این ماده تنظیم شده باشند بر اساس ماده ۱۲۸۹ عادی محسوب می‌شوند پس،

بر اساس قانون برای تنظیم سند رسمی، حضور فیزیکی طرفین عقد و تنظیم سند نزد مامور رسمی شرط است که این شرط، در تنظیم اسناد الکترونیکی مطمئن فراهم نمی‌شود یعنی در تنظیم سند الکترونیکی مطمئن، طرفین عقد نزد هیچ مامور رسمی حضور فیزیکی پیدا نمی‌کنند؛ بنابراین، سند الکترونیکی مطمئن، نمی‌تواند سند رسمی محسوب شود (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۲).

۲- از بررسی برخی مواد قانونی، استنباط می‌شود که قانونگذار مایل نبوده است اسناد الکترونیکی مطمئن را جایگزین سند رسمی بداند و همچنان به شیوه سنتی کتابت را شایسته تر می‌داند، به عنوان مثال ماده ۶ قانون تجارت الکترونیکی، در مورد اسناد مالیکت اموال غیر منقول، داده پیام را معادل نوشته نمی‌داند و برای تنظیم اسناد این اموال مکتوب بودن سند را شرط می‌داند. همچنین بند ب ماده ۱۱۳ قانون برنامه چهارم توسعه که به سازمان ثبت اسناد و املاک کشور اجازه ارائه خدمات به صورت رایانه‌ای اعطا کرده است، رعایت کتابت را در تنظیم اظهار نامه، صورت مجلس، تحدید حدود دفاتر املاک و اسناد رسمی لازم تلقی کرده، و در تنظیم این موارد، داده پیام را کافی محسوب نمی‌کند (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۲).

۲-۳ تکذیب صحت سند در دادرسی اداری

تکذیب صحت اسناد الکترونیکی به دو صورت ممکن است گاه نسبت به اصالت سند اظهار انکار و تردید می‌شود و گاه نسبت به آن ادعای جعل می‌شود که در این مبحث به شرح آنها می‌پردازیم.

۳-۲-۱- اظهار انکار و تردید در دادرسی اداری

اظهار انکار و تردید، فقط نسبت به اسناد عادی الکترونیکی ممکن است و اسناد مطمئن به موجب ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیک، قابل انکار و تردید نیستند. منظور از انکار، اعلام رد تعلق خط، امضاء، مهر و یا اثر انگشت سند غیر رسمی به منتسب الیه توسط خود وی می باشد (شمس، ۱۳۸۶). منظور از تردید، عدم پذیرش انتساب خط، امضاء، مهر و یا اثر انگشت سند غیر رسمی به منتسب الیه توسط شخص دیگر است (شمس، ۱۳۸۶، ص ۱۸۴). که در دلایل الکترونیکی به صورت رد انتساب امضای الکترونیکی ذیل سند تحقق می‌یابد. لازم به ذکر است که اگر شرایط مذکور در مواد ۱۸ و ۱۹ در مورد اماره قانونی انتساب داده پیام به اصل ساز محقق باشد، نمی‌توان در مورد آن، انکار و تردید کرد. بنابراین، اگر داده پیام توسط نماینده اصل ساز یا سیستم اطلاعاتی تحت کنترل او صادر شود یا با روش مورد توافق طرفین یا اعلام شده از جانب اصل ساز ارسال شود، منسوب به اوست و قابل انکار و تردید نیست اما اگر فرض انتساب سند به صادر کننده وجود نداشته باشد، بار اثبات اصالت سند با ارائه کننده سند است. اثبات صحت انتساب سند در اسناد کاعدی، از طریق تطبیق خط، امضاء، مهر یا اثر انگشت سند با خط، مهر، امضاء یا اثر انگشت اسناد مسلم الصدور صورت می‌گرفت اما در مورد اسناد الکترونیکی، از آنجا که امضاء و خط سند بجز در مورد امضای زیست‌سنجی با ویژگی‌های زیستی و روانی شخص در ارتباط نیست نمی‌توان از این راهکار بهره برد اما در سایر موارد باید از روش‌های فنی ایمنی مورد استفاده در سند برای اثبات صحت انتساب سند بهره برد که در این مورد، با عنایت به ماده ۱۳ قانون تجارت الکترونیک تشخیص میزان تأثیر روش‌های ایمنی در اثبات انتساب سند به صادر کننده با لحاظ عوامل مطمئنه به اختیار دادرس است در اجرای این قاعده، دادرس باید اوضاع و احوال، عرف رایج و نیز توافق‌های خصوصی احتمالی را

لحاظ کند، گاه ممکن است دادرسی، استفاده از یک رمز عبور ساده و کارت هوشمند که در برداشت حساب از بانک استفاده شده است را به دلیل عرف رایج و نیز تعهد صاحب حساب به عدم افشا رمز خود، دلیل بر انتساب سند به صادر کننده بداند. (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹ و ۱۱۰).

۳-۲-۲- ادعای جعل در دادرسی اداری

ادعای جعل، هم در مورد ادله الکترونیکی عادی و هم در مورد ادله الکترونیکی مطمئن، می تواند مطرح شود. از آنجا که جعل، نوعی ادعا است، باید توسط ادعا کننده اثبات شود (شمس، ۱۳۸۶، ص ۱۸۴). در محیط الکترونیکی واژه هایی مانند خدشه، تراشیدگی و قلم خوردگی بی معناست و مدعی جعل، باید جعل را متناسب با فضای الکترونیک اثبات نماید مثلاً اثبات نماید که کلید خصوصی یا گذرواژه او افشا شده یا کارت هوشمند او که برای امور بانکی مورد استفاده قرار می دهد به سرقت رفته است و مصادیق جعل در فضای الکترونیک را می توان از ماده ۶۸ قانون تجارت الکترونیک استنباط کرد، ماده مذکور، تغییر، محو و متوقف کردن داده پیام در بستر مبادلات الکترونیکی، مداخله در پردازش داده پیام و سیستم های رایانه ای، استفاده بدون مجوز از وسایل کاربردی سیستم های رمز نگاری مانند کلید اختصاصی در تولید امضاء و نیز تولید امضای فاقد سابقه در فهرست دفاتر الکترونیکی را از مصادیق جعل می داند. گاه مدعی جعل، انتساب امضای سند به خود را قبول دارد اما مدعی است که مطالب مندرج در سند بعد از امضاء یا ارسال به دریافت کننده تغییر کرده است. اگر چه تغییر سند الکترونیکی از خود اثر فیزیکی باقی نمی گذارد، اما می توان آن را با استفاده از برخی روش های فنی اثبات نمود، به عنوان مثال در صورتی که در سند مورد اختلاف، از فناوری امضای

دیجیتال استفاده شده باشد، در صورتی که بعد از امضا، مورد جعل قرار گیرد به راحتی می‌توان آن را تشخیص داد. در حال حاضر، از بین روش‌های فنی صرفاً امضای دیجیتال می‌تواند مثبت تمامیت سند باشد. در صورتی که صحت سندی که در روند دادرسی اداری مورد اختلاف قرار گرفته است، اثبات شود، به موجب ماده ۱۲۹۱ قانون مدنی، آن سند در حکم سند رسمی است و از ارزش اثباتی این اسناد برخوردار است. (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۰-۱۱۲).

۳-۲-۳- ارجاع دهی دلیل الکترونیکی در دادرسی

گاهی تمامی اطلاعات به صورت جامع در قالب یک سند الکترونیکی، درج نمی‌شود، بلکه برخی از اطلاعات در سند دیگری درج می‌شود که دلیل الکترونیکی به آن، ارجاع می‌دهد. این امر، در اسناد کاغذی نیز وجود دارد و ماده ۱۳۰۴ قانون مدنی، حکم این قضیه را تعیین کرده است. به موجب این ماده: «هر گاه امضای تعهدی در خود تعهد نامه نشده و در نوشته علیحده شده باشد، آن تعهد نامه بر علیه امضاء کننده، دلیل است؛ در صورتی که در نوشته مصرح باشد که به کدام تعهد یا معامله، مربوط است» بنابراین، قانون مدنی، در مورد اسناد سنتی، ضمیمه شدن اسناد به یکدیگر را پذیرفته و آنها را معتبر تلقی کرده است. در مبادلات الکترونیکی، ارجاع دهی در داده پیام، کاربرد زیادی دارد. در حقیقت در این مبادلات، تمام اطلاعات به صورت یک قالب واحد در نمی‌آید بلکه سند اصلی، اطلاعات اندکی را در خود جای داده و طرف تعهد را به اطلاعاتی که در پایگاه‌های داده، فهرست مجموعه قوانین، و قسمت‌های دیگر وجود دارد ارجاع می‌دهد؛ مثلاً گواهی‌های الکترونیکی که توسط دفاتر صدور گواهی، صادر می‌شوند حاوی اطلاعات جامعی نیستند بلکه دفتر خدمات صدور گواهی معمولاً کاربران را به شروط محدود کننده مسئولیت، فهرست گواهی‌های منقضی شده و سایر اطلاعاتی که در

پایگاه اطلاعاتی وجود دارد، ارجاع می‌دهد؛ بنابراین بسیار ضروری است که اطلاعات ارجاعی، معتبر تلقی شوند. در خصوص اسناد الکترونیکی، در ماده ۱۷ قانون تجارت الکترونیکی، آمده است:

« ارجاع در داده پیام با رعایت موارد زیر، معتبر است:

الف- مورد ارجاع به طور صریح در داده پیام، معین شود.

ب- مورد ارجاع برای طرف مقابل که به آن تکیه می‌کند، روشن و مشخص باشد.

ج- داده پیام موضوع ارجاع، مورد قبول طرف باشد».

شرط اول این ماده، در حقیقت، همان شرط مذکور در ماده ۱۳۰۴ قانون مدنی است، که معلوم شود که آن سند کدام است.

شرط دوم این ماده مبهم است و معلوم نیست منظور از طرف مقابل که به سند تکیه می‌کند کیست زیرا طرف مقابل، اصولاً به سند تکیه و استناد نمی‌کند؛ ظاهراً منظور ماده این است که مورد ارجاع باید برای مستند علیه یعنی کسی که سند ارجاعی در دادگاه اداری علیه او مطرح شده است، روشن باشد؛ یعنی او از ارجاع، مطلع بوده یا عرفاً بتوان او را مطلع فرض کرد.

منظور از شرط سوم این ماده، این است که سند اصلی، یعنی سندی که ارجاع در آن قید شده باید به طریقی مثل امضاء یا اقرار مورد پذیرش طرف مقابل قرار گرفته باشد، در این حالت، سند ارجاعی، ضمیمه سند اصلی، محسوب می‌شود (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۲ و ۱۱۳).

۳-۵- بررسی اعتبار قانونی دلیل الکترونیکی پیش از تصویب قانون تجارت الکترونیک در دادرسی اداری

به موجب ماده ۱۹۵ قانون آیین دادرسی اداری دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی، دلایلی که برای اثبات عقود یا تعهدات یا قراردادهای اقامه می‌شود تابع قوانینی است که در زمان انعقاد آنها مجری بوده است، با توجه به آنکه ادله اثبات قرار داد های الکترونیکی که پیش از تصویب قانون تجارت الکترونیک منعقد شده‌اند تابع قانون حاکم در زمان انعقاد یعنی ادله سنتی اثبات دعواست، لازم است جایگاه و اعتبار دلیل الکترونیکی در نظام ادله سنتی بررسی شود، بنابراین در این مبحث، ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی در نظام ادله سنتی و بدون لحاظ قانون تجارت الکترونیک را بررسی می‌نمایم.

با توجه به آنکه نظام ارزیابی دلیل در حقوق ایران، نظام قانونی است و ادله در قانون شمارش شده‌اند لازم است این امر بررسی شود که دلیل الکترونیکی را در کدامیک از قالب های مذکور می‌توان جای داد نخست این امر را مورد تأکید قرار می‌دهیم که حقوق، ذاتاً کارکردگراست یعنی در قلمرو حقوق، قالب و شکل مد نظر نیست و هدف از معرفی شرایط و الزامات قانونی، تأمین کارکرد های آن است بنابراین اگر قانون، وجود نوشته و یا امضاء را لازم می‌داند، هدف تأمین کارکردهای آنهاست. همانطور که سابقاً بیان کردیم دلایل الکترونیکی به صورت داده پیام هستند و داده پیام، مفهومی است که هر نمادی از واقعه، اطلاعات و یا مفهوم - اعم از شفاهی یا کتبی- را در بر می‌گیرد، از طرفی دانستیم که داده پیام، قادر به تأمین تمام کارکردهای نوشته است، تنها کارکردی که ممکن است دلیل الکترونیکی فاقد آن باشد،

قابلیت دسترسی و رجوع مجدد است، پس اگر این قابلیت نیز تأمین شود، با توجه به کارکرد گرایشی نظام حقوقی، داده پیام در نظام ادله سنتی، معادل نوشته است.

همچنین، امضای الکترونیکی نیز می‌تواند به عنوان معادل مناسبی برای امضای سنتی قلمداد شود حتی اگر از نوع امضای مطمئن و دیجیتال نباشد و به نحو کاملاً ایمنی، قادر به تأمین اطمینان دلیل نباشد زیرا حتی امضای دستی نیز قابل جعل است و نمی‌تواند صحت سند را به شیوه مطمئنی تأمین کند بنابراین، امضای الکترونیکی نیز از نظر قانونی معادل امضای سنتی است. پس، تمامی دلایل الکترونیکی - شفاهی یا کتبی- در صورتی که دارای امضای الکترونیکی باشند، در نظام ادله سنتی اثبات دعوا در حکم سند عادی محسوب می‌شوند و همه قواعد دلیل عادی سنتی در مورد آنها حکمفرماست به عنوان مثال اصل بر صحت این اسناد است و تا زمانی که طرف دعوا به اصالت آنها اعتراض نکرده است، این ادله، محمول بر صحت می‌باشند.

لازم به ذکر است که برخی از صاحب نظران معتقدند امضای الکترونیکی اگر چه امضاء نام گرفته است اما در ردیف مهر است، زیرا این امضاء در حقیقت یک سری فرمول‌های ریاضی و روش‌های فنی است که توسط شخص ثالث تولید و به اشخاص اختصاص داده شده است و از آنجا که افراد آنها را صرفاً به عنوان ابزار و به شکلی که هستند مورد استفاده قرار می‌دهند، در تحلیل حقوقی در ردیف مهر هستند. لازم به ذکر است که توافق طرفین، گاه می‌تواند مؤثر در ارزش اثباتی دلیل باشد. اگرچه قواعد مربوط به ادله، آمره است اما چنانچه توافق طرفین، نه در خصوص دخل و تصرف در دلایل قانونی، بلکه راجع به جعل مصادیق امارات باشد و موضوع اماره، مورد توافق نیز مرتبط با نظم عمومی نباشد این توافق باید معتبر شمرده شود و

رویه قضایی نیز این امر را پذیرفته است؛ به عنوان مثال، در برخی قراردادهای الحاقی، نظیر اشتراک آب، برق، گاز و تلفن، ارقام ثبت شده بر روی کنتور یا شمارشگرهای میزان مصرف سالهاست به عنوان دلیل محاسبه مبالغ قابل پرداخت، توسط مشتری مورد استناد قرار می‌گیرند و دادگاه‌ها نیز در پذیرش آن تردید نمی‌کنند (زرکلام، ۱۳۸۲، ص ۴۶).

همچنین، برخی از ابزارهای الکترونیکی از آنجا که مورد نیاز عموم بوده‌اند و عرف، صحت این ابزارها را تأیید کرده است و به همین جهت، دادرسی نیز در قابلیت پذیرش آنها تردید نمی‌کند، نمونه این موارد، استناد به نمابر در معاملات بازرگانی (سلطانی، ۱۳۸۴، ص ۳۹) و یا ارقام ثبت شده توسط سرعت سنج در تخلفات رانندگی است (شمس، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸). بنابراین، طرفین می‌توانند با توافق یکدیگر، ارسال یک پیام از آدرس پستی الکترونیکی را در روابط خود به عنوان یک امضای معتبر تلقی کنند.

موضوع دیگری که در این خصوص مطرح می‌شود، مسئله اصالت سند است. به موجب ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی اداری دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی، طرفین مکلفند اصول اسناد خود را به دادگاه ارایه دهند. در غیراین صورت اگر عادی بوده و مورد انکار و تردید طرف مقابل قرار گیرد، از عداد دلایل آنها خارج می‌شود. این الزام در مورد اسناد الکترونیکی نیز وجود دارد اما با توجه به آنکه تحقق مفهوم اصل به معنای سنتی آن در مورد اسناد الکترونیکی وجود ندارد و تمام نسخ الکترونیکی در معنای سنتی، کپی محسوب می‌شوند و حتی نسخه نمابر که ظاهر ملموس و مادی دارد نیز رونوشت محسوب می‌شود و از اعتبار اصل سند برخوردار نیست (شمس، ۱۳۸۶، ص ۸۴)، چگونه باید حکم ماده مذکور را اجرا کرد؟

در این خصوص نیز تأمین کارکرد اصل سند، استناد کننده را از ارائه نسخه اصل بی نیاز می‌کند. بنابراین، با توجه به آنکه کارکرد ارائه نسخه اصل تأمین تمامیت سند است، در صورتی که استناد کننده بتواند تمامیت سند را با روشی مانند امضای دیجیتال ثابت نماید، سند الکترونیکی مذکور، در حکم اصل بوده و استناد کننده از ارائه نسخه اصل در دادرسی اداری، بی نیاز است و نمی‌توان به بهانه عدم ارائه اصل، دعوای وی را رد کرد. اسناد الکترونیکی ممکن است مورد انکار و تردید قرار گیرند؛ در این صورت اثبات صحت آنها به عهده استناد کننده است و او باید وجود عناصر اعتبار، یعنی نوشته بودن، امضاء و اصالت سند را اثبات کند، با توجه به آنکه حقوق، ذاتاً کارکردگراست و نیاز به عناصر مذکور با تأمین کارکردهای آنها، برطرف می‌شود برای اثبات صحت سند، کافی است که برخورداری دلیل الکترونیکی از کارکردهای عناصر مذکور اثبات شود که با این کارکرد ها در گذشته آشنا شدیم بنابراین، در صورتی که طرف دعوا، سند ممضی به امضای زیست سنجی طرف دعواست که امضایی منحصر به فرد است، انتساب سند به صادر کننده را اثبات کند اما در صورتی که سند مورد استناد، تنها طریق انتساب این پیام به صادر کننده، آدرس پستی الکترونیکی اوست که با توجه به آنکه رمز عبور آن، فقط در اختیار دارنده آن است، می‌توان ارسال پیام از آدرس پستی الکترونیکی طرف دعوا را نشانه انتساب سند به او دانست، اما با توجه به آنکه رایانه به راحتی می‌تواند یک رمز عبور را کشف کند، این امر نمی‌تواند دلیل قاطعی بر صحت سند باشد و در این حالت، دادرس می‌تواند سند مذکور را به عنوان یک اماره قضایی بپذیرد. در صورتی که امضای سند از سایر انواع امضای ساده همچون شماره شناسایی شخصی یا تصویر امضای دستی باشد نیز همین قاعده حکمفرماست (عبداللهی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۴-۱۱۷).

نتیجه‌گیری

پس اجرای دادرسی آنلاین در روند دادرسی اداری ثبت دادخواست‌های بدوی و تجدیدنظر در این مرجع از طریق اینترنت و بدون حضور فیزیکی برای شکات و دستگاه‌های اجرایی طرف شکایت امکان‌پذیر می‌شود. این اقدام که در راستای تاکیدات ریاست قوه قضاییه و تکریم ارباب رجوع و تسهیل در امور قضایی صورت گرفته، نیاز به مراجعه حضوری در دیوان عدالت اداری و صرف هزینه فرصت و هزینه ایاب و ذهاب را منتفی کرده است. همچنین راه‌اندازی این سامانه در اعمال فاصله اجتماعی که از تدابیر مهار ویروس کروناست نیز تاثیر بسزایی خواهد داشت.

هدف از قرار دادن سامانه آراء صحیح بر بستر وب و امکان دسترسی عموم به این سامانه، دسترسی سریع و آسان همگان به آراء و مستندات قانونی است.

پیشنهادهای

- ۱- تخصیص بخشی از درآمد نهاد های قضایی برای الکترونیکی کردن دادرسی
- ۲- ایجاد فرهنگ سازی حقوقی در میان اعضای نهاد های قضایی برای افزایش بهره وری ناشی از دادرسی الکترونیک
- ۳- بهبودی زیر ساخت های لازم برای ایجاد یک نهاد دادرسی الکترونیکی برای جلوگیری از اطاله دادرسی موجود در دادگستری ها

منابع و مآخذ

الف: کتب

- ۱) اخلاقی، بهروز، اصول قراردادهای تجاری بین‌المللی، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی، تهران. ۱۳۸۵
- ۲) اصلانی، حمیدرضا، حقوق فناوری اطلاعات، تهران، نشر میزان، چاپ نخست، ۱۳۸۴.
- ۳) بابایی، ابو الفضل، مزایای فناوری اطلاعات»، تدبیر، شماره ۲۲۱. ۱۳۸۱
- ۴) بختیاروند، مصطفی، معرفی کنوانسیون سازمان ملل متحد راجع به استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی، مرکز پژوهش‌های مجلس. ۱۳۸۵
- ۵) دستباز، هادی، اصول و کلیات بیمه‌های اشخاص - دانشگاه علامه طباطبائی، چاپ اول سال ۱۳۸۲.
- ۶) صناعی، علی: «تجارت الکترونیکی در هزاره سوم»، انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول، اصفهان. ۱۳۸۱
- ۷) طالبی، حسین: «سخنرانی‌ها در نخستین کنفرانس نقش فناوری اطلاعات در اشتغال»، تهران. ۱۳۸۰
- ۸) فرجادی دکتر منوچهر، اصول و مفاهیم بیمه‌های بازرگانی، شرکت سهامی بیمه البرز، چاپ اول. ۱۳۸۵

- ۹) کاتوزیان ناصر، اثبات و دلیل اثبات، تهران، نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۲، ج ۱
- ۱۰) کروبى، محمدتقى، اتحادیه اروپا و حمایت از داده‌های شخصی و حریم خصوصی در ارتباطات الکترونیکی، تهران، مرکز تحقیقات مخابرات، چاپ نخست، ۱۳۸۴.
- ۱۱) کریمی عباس، ادله اثبات دعوا، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۶
- ۱۲) لارنس، پنلوپ (۱۳۸۳). کاربرد اینترنت در حقوق، ترجمه دکتر سیدقاسم زمانی و مهناز بهراملو، چاپ اول. تهران: میزان. مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در ایران. «نوسازی سازمان ملل: برنامه‌ای برای بازسازی»، گزارش دبیر کل سازمان ملل متحد، کوفی عنان، به پنجاه و یکمین اجلاس مجمع عمومی تهران.
- ۱۳) الماسی، نجاد علی، حقوق بین‌الملل خصوصی، میزان، تهران، (۱۳۸۴)
- ۱۴) مدنی، جلال الدین، ادله اثبات دعوا، چ ۵، نشر پایدار، ۱۳۸۲
- ۱۵) معین محمد، فرهنگ لغت فارسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۶
- ۱۶) ویسی، همت و مسعود موحدی: «موانع و مشکلات فرهنگی استقرار تجارت الکترونیکی در ایران»، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران. ۱۳۸۰

ب: مقالات

۱۷) پهلوی زاده، عباس، مساله ابلاغ به شخص خواننده در غیر نشانی تعیین شده در ابلاغ

نامه، مجله حقوقی داور، سال اول، شماره ۱، ۱۳۸۴

۱۸) خسرو عقیلی، بهنام، استفاده از رایانه منحصر به تایپ اوراق قضایی گردیده است،

قضاوت، سال سوم، شماره ۲۳، ۱۳۸۳

۱۹) دانایی فرد، حسن، استراتژی مبارزه با فساد، آیا فناوری اطلاعات فساد اداری را

کاهش می دهد؟! فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۹، ش ۲، ۱۳۸۴.

۲۰) دریاباری-تجارت الکترونیک در بستر حقوق بین الملل - روزنامه ایران- ۱۳۸۱

۲۱) دژپسند، فهاد، «تجارت الکترونیک ابزاری برای کاهش شکاف دیجیتالی»، عصر

ارتباط، شماره ۰۲. ۱۳۸۲

۲۲) رضایی نژاد، همایون، دادگستری و پیشرفت فن آوری اطلاعات و ارتباطات، مجله‌ی

مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره چهارم، شماره دوم، ۱۳۹۱

۲۳) زرکلام، ستار، «امضای الکترونیکی و جایگاه آن در نظام ادله اثبات دعوا»، مجله

مدرس، دوره هفتم، ۱۳۸۲

۲۴) شهبازی نیا، مرتضی، عبد الهی، محبوبه، احراز اصالت در اسناد الکترونیکی، فصلنامه

پژوهش های حقوق تطبیقی، شماره ۱۳، ۱۳۸۸

- ۲۵) صادقی نشاط امیر، حقوق تجارت الکترونیک، ماهنامه‌ی قانون، ۱۳۸۰
- ۲۶) عباس‌نژاد، آتوسا: «مشخصات تجارت الکترونیک»، تدبیر، شماره ۲۳۱. ۱۳۸۲
- ۲۷) علوی، الهام: «مالکیت فکری و تجارت الکترونیک»، تدبیر، شماره ۲۲۱. ۱۳۸۱
- ۲۸) فرخ‌پهلوی، عبدالحسین و بصیری، ساسان، اصول طراحی درگاه دولت الکترونیک، تحول اداری، دوره نهم، ش ۵۱، ۱۳۸۵.
- ۲۹) فیضی، کامران و علیرضا مقدسی «موانع و راهکارهای شکل‌گیری دولت الکترونیک در ایران»، توسعه و مدیریت، شماره ۲۲، ۱۳۸۳
- ۳۰) قاسم‌زاده، فریدون «تجارت الکترونیک ابزاری برای کاهش شکاف دیجیتالی»، عصر ارتباط، شماره ۰۲. ۱۳۸۲
- ۳۱) کریمی عباس و کریمی سحر، تبیین ماهیت ادله‌ی الکترونیکی از دیدگاه نظام سنتی ادله‌ی اثبات دعوا، ارج‌نامه‌ی دکتر الماسی (مقالات اهدا شده به دکتر نجادعلی الماسی)، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۹۱
- ۳۲) کریمی عباس، تبیین منطقی دلیل قضایی، مجله حقوقی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۴، ۱۳۸۶
- ۳۳) کریمی، هادی. «تجارت در بستر مبادلات الکترونیک». خبرنامه حقوق فناوری، ش ۱۲. ۱۳۸۳

۳۴) کوهن، آندره و برتراند مدینه، «مراقبت الکترونیکی و بررسی اجمالی آن بر اساس آموزه‌های فقه اسلامی». ترجمه‌ی حمیدرضا جاویدزاده و سیدحسن میره‌ای، نقد و بررسی غلامرضا پیوندی. فصلنامه تخصصی فقه و حقوق، سال اول، ش ۲، ۱۳۸۳

۳۵) محمدیانی، حسین، لایه‌های مدیریتی پاشنه آشیل تجارت الکترونیکی، عصر ارتباط، شماره ۰۲. ۱۳۹۲

۳۶) مقدسی، علیرضا «مبادله الکترونیک داده‌ها: مفاهیم و ضرورت‌ها»، تدبیر، شماره ۱۵۱. ۱۳۸۳

۳۷) ملک‌محمدی، حمیدرضا و هادی‌زاده، مجید، بازمهندسی دولت در قالب دولت الکترونیک، راهی نو به سوی تولید و اجرای سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۶۵، ۱۳۸۳.

۳۸) مهر افشان، علی رضا، دادرسی مجازی مفهومی نوین در عدالت قضایی، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال سوم، شماره ۵، ۱۳۹۰

۳۹) ناصری، پرویز، «جهش فناوری اطلاعات در شرق آسیا»، تدبیر، شماره ۹۲۱. ۱۳۸۱

۴۰) نهاوندیان، محمد «مالکیت فکری و تجارت الکترونیک»، تدبیر، شماره ۲۲۱. ۱۳۸۱